

Денис Тоїчкін

ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ, ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ТА ОГЛЯД ТИПОЛОГІЙ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ

При характеристиці та описі археологічних знахідок (артефактів), зокрема зброї, дослідник завжди звертається до типології. Згідно «Археологічного словника» У.Брея та Т.Трампа, типологією називається вивчення та систематизація форми артефактів. Саме завдяки їй вирішуються характерні завдання класифікації та серіації¹.

Класифікацією називається поєднання об'єктів дослідження в групи за формою, тобто побудова типологічних рядів. На їх основі нові знахідки можна описати посиланням на вже існуючий тип. Порівняння різних типів дає можливість виявити ступінь спорідненості об'єктів. *Серіація* – це виділення типів не тільки з метою систематизації, але й для пояснення їх розвитку.

Найбільша вада класифікаційного методу полягає в його суб'єктивності. Всі намагання створити бездоганно об'єктивну класифікаційну схему поки що не принесли успіху². Наочним прикладом цього твердження виступає проблема типологізації клинкової зброї.

Перші дослідники холодної зброї (цей напрям започатковано у др. пол. XIX ст. паралельно з першими розкопками курганів), звертали мало уваги на проблеми типологізації та термінології. Історії та археології як науки в сучасному розумінні цього слова тоді ще не існувало. Відбувався процес накопичення значного археологічного матеріалу.

У цей період вчені ще не проводили чіткого розмежування типів клинкової зброї. Класифікація була цілком довільна і залежала від поставленого дослідником завдання. У тлумачному словнику

Володимира Даля меч характеризується як холодна ручна зброя давніх та середніх віків, «що нині шпага, палаш, шашка». Далі особливо наголошується на дволезовій природі меча³.

Подібна характеристика свідчить про фактичну відсутність на той час в науковому обігу розроблених класифікаційних критеріїв. Деякі спроби систематизувати зібраний матеріал все ж робилися. Так, П. фон Вінклер, описуючи античні бронзові мечі, вдався до деякої подоби типології. Всі знахідки ним поділені на п'ять типів. При цьому характерним є відсутність спільної класифікаційної ознаки, за якою можна побудувати типологічний ряд: перші два типи вчений виділяє за способом кріплення руків'я до клинка, до наступного включає рапіру, характеризуючи її як меч з довгим вузьким лезом, а два останніх типи описує за різними формами верхів'я⁴.

В 1886 р. Д.О.Клеменц опублікував археологічні матеріали Мінусінського музею, серед яких – велика кількість предметів озброєння. Побудована ним систематизація зводилась до трьох типів: шаблі та шпаги, вістря списів та стріл, кольчуги та лати.

Цілком очевидно, що подібні системи не можна вважати такими, що відповідають сучасним науковим нормам та уявленням про типологічний аналіз.

Перш ніж проводити будь-який типологічний аналіз артефактів, необхідно спочатку визначитись з базовою зброєзнавчою термінологією.

Серед дослідників, в першу чергу археологів, щодо цієї проблеми існує значна розбіжність поглядів. У науковій літературі питання термінології клинкової зброї досі широко і гостро дискутується.

Для того, щоб дати формалізоване визначення для кожного окремого типу зброї, необхідно окреслити загальну елементну базу, на якій ці типи побудовані, й дати формалізований опис кожного з її компонентів. Це дозволить значно підвищити точність визначень для таких складних зброєзнавчих об'єктів, як кинджал, меч, шабля, зменшивши існуючу плутанину в термінології.

Так, відомий зброєзнавець А.М.Кирпичников, коментуючи погляди одного з перших дослідників холодної зброї Д.М.Анучина,

звертає увагу на те, що в роботах останнього терміни *клинок* і *меч* вживаються як рівноцінні поняття, що, підкреслено далі, «прийнято також і в зброєзнавчій літературі». Для означення ж «тієї частини меча, яка рубає, використовується термін *лезо*»⁵.

Згідно понятійної системи Ю.С.Худякова, *робоча частина* – елемент виду зброї, який призначений для нанесення удару; *меч* – рублячо-колюча зброя, що зберігає у своїй формі прямизну та дволезову робочу частину; *клинок* – робоча частина рублячо-колючої зброї, призначена для нанесення рублячого, колючого та рублячо-ріжучого удару; *лезо* (клинк) – ріжучий гострий край, сторона клинка⁶.

Отже, виходячи з останніх тверджень та визначень, «тією частиною меча, що рубає» є зовсім не лезо (ріжучий край клинка), а робоча частина меча, тобто сам клинок. Сам меч і клинок є цілком різними поняттями (клинок є елементом меча). Цілком очевидно, що дані поняття в науковій літературі часто змішують. Це зайвий раз свідчить, що універсалізм означень у зброєзнавстві втрачається вже на рівні елементної бази, понятійного апарату.

Прикладів спроб систематизації елементної бази в науковій літературі дуже мало. Більшість дослідників намагається сформулювати, в кращому випадку, одразу визначення для виду зброї, що досліджується (складного об'єкту), виходячи зі свого суб'єктивного розуміння об'єкту дослідження.

Однією з нечислених праць, де на високому науковому рівні обґрунтовано систематизацію зброєзнавчої елементної бази, є згадана вже робота Ю.С.Худякова «Основні поняття зброєзнавства». Дослідник спробував систематизувати базовий понятійний апарат – універсальну основу типологічного аналізу в зброєзнавстві. Великий обсяг систематизованих елементів, встановлена між ними відповідність в межах логічно завершеної і, водночас, відкритої для подальшого розвитку системи, справді відкривають великі можливості для побудови чітких універсальних класифікацій будь-якого виду холодної зброї. В нашій статті ми будемо звертатись до розробленої вченим схеми елементної бази та понятійних означень самих елементів зброї. Разом з тим, на нашу думку, робота страждає деякою упередженістю. Остання виявляється у форма-

лізованих визначеннях, які застосовані щодо складних об'єктів (меч, шабля, палаш), різниця між якими фіксується на рівні складових частин предмета (елементів зброї). Про ці визначення скажемо нижче. Це одна з вад, що не дозволяє даному дослідженню посісти поки що вакантне місце найбільш фундаментальної праці, яка б дала можливість ліквідувати розбіжності в науковій термінології, що складає понятійний апарат дослідження.

Звернемось до огляду термінології (визначень) видів клинкової зброї – кинджал, меч, шабля, палаш, які є головним об'єктом дослідження при побудові численних типологічних схем.

Згідно «Археологічного словника», кинджалом називається невелике колюче, або ріжуче знаряддя з кременя, міді, бронзи, заліза, іноді кістки. Також підкреслюється, що деякі спеціалісти відносять до кинджалів тільки зброю з двогострим клинком⁷.

Кинджал, згідно цього визначення, позиціонується навіть не як зброя, а знаряддя, якому до того ж не притаманні рублячі функції. Очевидно, що визначення дуже неповне.

Зовсім інакше дає визначення кинджала «Советская Военная Энциклопедия» (далі – СВЕ). Відповідно до неї кинджал – холодна колючо-рубляча зброя, призначена для рукопашного бою. Складається з короткого клинка та руків'я. Клинок буває прямим та викривленим. Має одне або два леза⁸.

Така характеристика є досить повною і комплексною, коректно співвідноситься з елементною базою. Майже не залишаючи місця для неточностей та надуманих трактувань, вона наблизилася б до ідеального визначення, якби містила точні пояснення щодо різниці між кинджалом та мечем з коротким лезом. Більшість проблем термінологічного плану, пов'язаних з кинджалом, походить саме звідси.

Типові проблеми виникають при аналізі пам'яток скіфської та сарматської доби. Згідно думки дослідників, за формами клинка (так званий колючий, що починає звужуватись прямо від п'яти і рублячий, з паралельними лезами) та характерними типами верхів'я (серпоподібне, антеніподібне, кільцеве, руків'я-штир) кинджали майже не відрізнялись від мечів⁹. Головна їх відмінність полягає в довжині леза. В археологічній науковій літературі досі немає

однозначності стосовно питання: яку конкретну довжину має перевищити клинок зброї, щоб її можна було віднести вже не до категорії кинджалів, а до коротких мечів?

Класифікуючи мордовські кинджали I тис. н. е., А.В.Циркін поділяє їх на два типи. До довгих він відносить екземпляри з довжиною полоси 45 см. До типу коротких кинджалів потрапляє зброя з довжиною робочої частини 39 см¹⁰.

Вітчизняний науковець, О.В.Симоненко, аналізуючи значний археологічний матеріал (мечі та кинджали сарматських типів, знайдені на території Північного Причорномор'я, від Дону до Дунаю – всього враховано 71 екземпляр), пропонує вважати кинджалом зброю з клинком тільки до 30 см. При цьому за основний критерій приймається головна характеристика меча. На думку вченого, «в усі часи» нею виступала рубляча функція цього типу зброї¹¹. При цьому особливо наголошується на твердженні, що традиційна, так звана «колюча» (така, що починає звужуватись прямо від п'яти) форма короткого скіфського меча свідчить не про його переважно колюче призначення, а лише про пов'язані з виробництвом традиції виготовлення зброї¹². Таке твердження знову дає привід та підстави до термінологічних дискусій. Так, в «Большой Советской Энциклопедии», короткий меч – «акінак» (40–60 см) характеризується як колюча зброя для рукопашного бою¹³. Це означення знаходиться в явному протиріччі із зазначеною вище «головною функцією меча».

У проблемі термінології, що стосується кинджалів, відкритим залишається питання наявності захисного перехрестя. Видатний дослідник скіфської зброї, А.І.Мелюкова вважає перехрестя у кинджалів цілком припустимим¹⁴. За О.В.Симоненком¹⁵ та А.В.Циркіним¹⁶, наявність чи відсутність перехрестя також не є принциповою для визначення кинджала як типу зброї.

З іншого боку, елементна база кинджала, за визначенням з «Советской Военной Энциклопедии», такого елемента, як перехрестя, не згадує.

Саме через вказані наявні суперечності, кинджал, як зброєзнавчий термін, потребує нового, більш детального сучасного визначення.

Досить гостро дискутується і проблема визначення меча. Го-

ловне питання – чи можна відносити до категорії мечів однолезову зброю з прямим клинком? А також – що вважати головною властивістю меча?

Отже, судячи з виділених нами з наукової літератури головних проблемних питань стосовно визначень конкретних понять, стає очевидним, що основним критерієм типотворення, за яким меч виділяється серед інших видів зброї, виступають особливості його робочої частини (клинки).

Більшість сучасних дослідників схильні вважати, що саме клинок є головною частиною зброї¹⁷. Хоча, зазвичай, в ряді випадків, для побудови типологічних рядів може бути доцільним і альтернативний підхід. М.Я.Мерпет, вказуючи на значення клинка, звертає увагу на те, що загальний рівень металургії епохи, військова тактика, бойовий лад, склад наступального та захисного озброєння – все це відбилось, в першу чергу, на конструктивних особливостях робочих частин мечів та шабель¹⁸.

В нашому дослідженні ми навмисно опускаємо широко використаний дослідником термін «полоса», і замінюємо його на «робоча частина», або «клинок», оскільки, згідно використаної нами елементної бази Ю.С.Худякова, половою клинка називається «тіло клинка без вістря й сторони». Виходячи ж з контексту цитованої роботи М.Я.Мерпета, в поняття «полоса» цей дослідник вкладає саме значення «клинок» (робоча частина).

СВЭ характеризує меч, як різновид клинкової зброї; прямий дволезовий клинок з руків'ям, що відділене перехрестям й закінчується верхів'ям¹⁹.

Багато вчених поділяють таку точку зору, наголошуючи при цьому на прямизні та дволезовості клинка меча, як фундаментальній ознаці останнього.

Ю.С.Худяков в своєму систематичному дослідженні визначає меч як рублячо-колючу зброю, що зберігає в своїй формі прямизну та дволезовість робочої частини²⁰. В іншій праці вчений ще раз обстоює це визначення²¹.

З таким поглядом повністю погоджується інший дослідник – Є.І.Деревянко, вивчаючи озброєння племен Приамур'я, взірці китайської та японської наступальної клинкової зброї²². На жаль, вче-

ний не обґрунтовує свій методичний підхід до предмету вивчення, коли, прийнявши за фундаментальне положення свого дослідження вказане визначення меча, починає одночасно називати мечами однолезову зброю²³ та дволезові екземпляри із змієподібними клинками²⁴.

Визначення мечів як зброї з прямою дволезовою робочою частиною, дотримуються також М.Я.Мерпет²⁵, Ю.О.Плотніков²⁶, А.І.Соловйов²⁷, Б.В.Овчинникова²⁸, Ю.І.Ожередов²⁹ та інші дослідники. Однолезова зброя з прямим клинком віднесена ними до окремої категорії, стосовно якої застосовується термін *палаш*.

Ю.С.Худяков визначає палаш як рублячо-колючу зброю з прямою однолезовою робочою частиною – клинком³⁰.

У світлі сучасних уявлень про виникнення шаблі в науковій літературі домінує еволюційна теорія її походження від меча. Знахідки палашів хронологічно збігаються з «перехідним» періодом історії шаблі, тобто проміжком часу від знахідок ранніх палашів V—VI ст. н.е. до пізнього середньовіччя, коли шабля виступила в своєму остаточно сформованому вигляді.

Дослідники, які дотримуються такої еволюційної концепції, розглядають палаш як перехідну форму від меча до шаблі. Так, М.Я.Мерпет, коментуючи знахідки перших палашів у Поволжжі (поблизу Покровська), вказує на перехідний, на його думку, характер цієї зброї³¹.

Саме поняття «перехідна зброя», як правильно підкреслила Б.В.Овчинникова³², є вельми умовним, адже ця форма існувала декілька століть. Це, на нашу думку, створює враження її тимчасовості та викликає серйозні сумніви з приводу необхідності виділення такої категорії взагалі. Дана позиція знаходить обґрунтування, коли виявляється, що цей «перехідний» тип зброї має багато проміжних ознак між мечем і шаблею (на це, слідом за С.В.Кисельовим, звертає увагу Б.В.Овчинникова³³) сумнівних з точки зору типотворення. Використовуючи їх для класифікації, ті самі конструктивні форми деякі фахівці відносять до шабел, інші до палашів, треті – до однолезових мечів. У цьому спостерігаються розбіжності в поглядах серед самих прихильників виділення такої категорії зброї, як палаш.

Так, Ю.О.Плотніков пропонує вважати палашем рублячо-колючу зброю з прямим однолезовим клинком і прямим руків'ям³⁴. А.І.Соловйов припускає можливість наявності у конструкції палаша нахилу руків'я в сторону клинка (що є, зауважимо, цілком шабелною особливістю), вважаючи такий нахил лише критерієм для виділення групових відмінностей³⁵. Зброю такої само конструкції, яку описано у А.І.Соловйова, Ю.С.Худякова називає «прямою шаблею»³⁶, використовуючи як типотворюючий критерій якраз нахил руків'я³⁷. Не існує спільності думок і стосовно специфічної для палаша форми вістря. Б.В.Овчинникова вважає, що для вістря палаша має бути властива, в першу чергу, колюча функція (лезо не закруглене, а загострене); це одна з відмінностей палаша від меча³⁸. У вказаній роботі Ю.С.Худякова, вже до першої, виділеної дослідником, групи потрапляють палаші з «округлим чи гострокутним» вістрям³⁹.

Цілком закономірно при цьому виникає питання: можливо, палаші відрізняються від інших видів зброї характером удару? Серед фахівців і з цього приводу немає спільної думки. М.Я.Мерпет зазначає, що за характером удару однолезова зброя, з прямим клинком і нахиленим до лева руків'ям, вже тільки цим «відмінна від мечів»⁴⁰.

Ю.С.Худяков, відносячи до категорії шабел зброю з прямим однолезовим клинком і нахилом руків'я, вважає, що удар, нанесений цим видом зброї, буде мати ознаку шабельного, оскільки (за Е.Ленцем) в момент удару шабельний клинок буде не утворювати тупий кут з віссю протягнутої руки, а лежати в одній з нею горизонтальній площині⁴¹. А.І.Соловйов, навпаки, залишає такий різновид зброї серед палашів, підкреслюючи, що нахил руків'я принципово не змінює механізму удару прямої робочої частини⁴².

З наведених прикладів стає очевидним, наскільки штучно виглядає введення категорії палаша в цілісну картини еволюційного переходу від меча до шаблі.

Додає термінологічної плутанини і сам термін палаш. Згідно «класичного» змісту даного поняття (визначення СВЭ), палашем називається холодна рублячо-колюча зброя з прямим однолезовим (в кінці двогострим) клинком. У визначенні підкреслюється

наявність такого елемента, як запобіжна чашка, або гарда. І далі за текстом: «З'явився у XVI ст. й поряд із шаблею та шпагою призначався для заміни меча»⁴³. Очевидно, що під палашем тут розуміється особливий різновид зброї. Тому цілком закономірно порушується питання щодо коректності вживання цього терміну стосовно перехідних форм раннього середньовіччя⁴⁴. За деякими даними термін був введений до наукового обігу Б.О.Рибаківим у 1946 р.⁴⁵

Частина дослідників воліє не використовувати проблемного терміну палаш, називаючи зброю з прямим однолезовим клинком однолезовими мечами. Серед тих, хто дотримується цього твердження, А.В.Циркін, Г.А.Федоров-Давидов та ін.⁴⁶

У науковій літературі неодноразово вчені робили спроби виділити головний типотворюючий критерій меча, аналізуючи особливості його удару.

Так, ряд дослідників клинкової зброї акцентує увагу на головній особливості меча, якою вони вважають його рублячу функцію (О.В.Симоненко, Б.В.Овчинникова⁴⁷ та ін.). Частина вчених поділяє думку про те, що меч є комбінованою рублячо-колючою зброєю, яка рівноцінно використовувалась для нанесення як рублячих, так і колючих ударів (Ю.С.Худяков, М.Я.Мерпет, К.Ф.Смирнов⁴⁸ та інш.). Позиція авторів «Археологічного словника» ґрунтується на тому, що меч може бути «колючим, рублячим, або суміщати у собі ці функції»⁴⁹. До цього погляду наближається А.І.Мелюкова, що розглядає скіфський меч як переважно колючу зброю, протиставляючи його однолезовому варіанту рублячу грецьку махайру⁵⁰.

Грунтовне вивчення характеру клинкового удару і застосування виявлених особливостей для типотворення вперше було здійснено стосовно шаблі.

Визначення шаблі є найскладнішим зброезнавчим поняттям, навколо якого точиться чи не найбільше дискусій у зброезнавців. Це пояснюється складністю шляхів еволюції, великою різноманітністю форм цього типу зброї.

Вчені неодноразово робили спроби дати визначення для цього поняття.

Згідно СВЭ, шаблею називають рублячу, або рублячо-колючу

холодну зброю, яка складається з клинка, ефеса та піхв. Клинок – викривлений, з лезом на вигнутому боці та обухом на угнутій, має вістря (іноді доли), хвостову частину для кріплення ефеса⁵¹.

Своєрідну позицію займає «Археологічний словник», називаючи шаблю «мечем, загостреним з одного боку»⁵². Близький до такого погляду і А.В.Циркін, який вважає, що шабля може мати не тільки прямий, але й дволезовий клинок з прямим руків'ям⁵³. На жаль, в своїй роботі він не висвітлює типотворюючих критеріїв, за якими виділяє шаблю в окремий тип зброї.

Відсутність чітких критеріїв при визначенні шаблі призвела до введення до наукового обігу «мішаних» термінів. Один з них – шабля-меч. Давньоруські «шаблі-мечі» досліджує Г.Ф.Корзухіна. Зміст вказаного терміну прояснюється, коли з'ясовується, що дослідниця прийняла за критерій типотворення ширину клинка⁵⁴.

А.Л.Монгайт, підкреслюючи перехідний характер однієї з ранніх шабел (т. зв. Арцибашевська – поховання 302 біля Арцибашево, Крюково-Кужновського могильника), також називає її шаблею-мечем⁵⁵.

Іншим прикладом неоднозначності вживання терміну «шабля» є його визначення Ю.С.Худяковим. В своїй роботі, присвяченій термінології зброезнавства та основним зброезнавчим поняттям, вчений визначає шаблю, як рублячо-колючу зброю, що зберігає в своїй формі **викривленість** та однолезовість робочої частини⁵⁶. В іншій своїй праці (де використано той самий археологічний матеріал, на аналізі якого написана перша стаття), автор подає визначення шаблі, як рублячо-колючої зброї з **прямою чи викривленою** робочою частиною – клинком⁵⁷. Така зміна погляду, очевидно пов'язана з тим, що дослідник починає брати за типотворюючий критерій **характер шабельного удару**, обумовлюючи його, в першу чергу, **нахилом руків'я в бік леза** (при цьому в момент удару шабельний клинок, на відміну від меча, майже не буде утворювати тупий кут з віссю простягнутої руки). За таким модифікованим визначенням до категорії шабел потрапляє однолезова клинкова зброя не тільки з викривленням, але й з прямим клинком. Необхідною умовою при цьому є тільки нахил руків'я⁵⁸. Цю думку підтримує і Ю.А.Плотніков⁵⁹.

На особливість удару шаблі звертає увагу СВЭ. В ній вказано, що сполучення викривленого клинка, із значним віддаленням центру ваги від ефесу, збільшувало силу удару та площу, що вражалась⁶⁰.

М.Я.Мерпет, описуючи еволюцію шаблі, також акцентує увагу на принципово новому, ріжучо-січному характері шабельного удару, пов'язуючи його з кардинальною зміною форми клинка⁶¹.

В науковій літературі часто цитують вислів А. М. Кирпичникова, в якому фахівець зазначає, що завдяки вигину полоси та нахилу руків'я в бік леза, шаблі властива ріжучо-січна дія. Удар має круговий характер, він є ковзаючим і охоплює значну поверхню тіла⁶².

Отже, як видно з наведених вище визначень, питання зв'язку конструктивних особливостей зброї та кінематики її удару цікавлять фахівців вже давно. Ще Б.О.Рибakov спеціально проводив досліді, порівнюючи фехтувальні можливості мечів та шаблі⁶³. Значне місце в цьому відношенні посідає робота А.І.Соловйова «Про деякі характеристики клинкової зброї», що спеціально присвячена характеристиці ударів клинкової зброї. Автор переглянув результати досліджень з кінематики удару В.П.Горячкина та В.А.Желиговського⁶⁴, адаптувавши їх до специфіки дії меча, шаблі та інших різновидів клинкової зброї.

У вказаній праці детально проаналізовані принципові відмінності між мечем та шаблею, як видами холодної зброї, виявлені механіко-кінематичні особливості їх ударів та головні фактичні переваги шаблі над мечем.

За твердженням А.І.Соловйова, до шабель слід відносити всю зброю, яка при прямому перпендикулярному ударі (за винятком спеціальних фехтувальних прийомів) дозволяє виконати одноактно обидві його фази (ураження – витягнення)⁶⁵. Проте, такий методичний підхід теж не позбавлений недоліків. Один із них полягає в тому, що на сьогоднішній день єдиним відомим способом перевірити артефакт на відповідність подібному визначенню, є шлях експерименту, що далеко не завжди є прийнятним.

Проте, наведене визначення шаблі є, на наш погляд, найбільш перспективним. Воно використовується в деяких найновіших наукових працях⁶⁶.

Дослідження А.І.Соловйова посідає особливе місце. Після появи цієї роботи стає очевидним, що для створення загальноприйнятої зброезнавчої термінології, яка була б в змозі в повній мірі відобразити сучасні уявлення про еволюцію зброї, необхідно брати до уваги цілий комплекс ознак, який включає в себе не тільки морфологічні, але й механіко-кінематичні характеристики зброї.

Аналізуючи різноманітні типологічні дослідження клинкової зброї, варто зазначити, що в різних працях вони різняться, в значній мірі відображаючи при цьому суб'єктивні погляди фахівців.

Це цілком закономірне явище в науці яке є характерною особливістю типологічного методу взагалі. Кожний вчений в окремому випадку має справу з специфічним матеріалом і ставить перед собою певну, характерну тільки для даного дослідження мету. Однак, при типологічній характеристиці клинкової зброї всі дослідники оперують тією самою, як це ми прагнули довести, обмеженою елементною базою. Практично до уваги можуть братися верхів'я, форма перехрестя, вістря, одно- чи дволезовість клинка, його форма, спосіб кріплення до руків'я, піхви. Тому реально вжити в науковому обігу типології принципово не відрізняються, а їх загальна кількість обмежена тільки комбінацією вказаних особливостей.

Цілком природно, що при побудові типологічних рядів дослідники намагаються акцентувати увагу, в першу чергу, на таких частинах конструкції зброї, які завжди присутні в даному типі, але в ході історичного розвитку видозмінюються найбільше. Це призводить до створення типологічних схем, побудованих на складних комбінаціях перелічених ознак. Подібні схеми дають більш цілісну еволюційну картину. Побудова їх можлива тільки за умови наявності великого за кількістю та обсягом матеріалу. Для створення чіткої типологічної структури необхідне також залучення методів математичної статистики.

У більшості типологій клинкової зброї аналіз та побудова типологічних рядів здійснено у два способи: за характеристиками клинка або за характеристиками верхів'я, перехрестя, руків'я, чи піхв.

У першому випадку за головний елемент зброї приймають клинок і класифікацію проводять, виходячи, в першу чергу, з його

особливостей. Всі інші елементи зброї виконують допоміжну функцію.

У другому випадку клинки не мають виразних характеристик за якими їх можна диференціювати. Тоді аналіз доцільно проводити виходячи з особливостей інших елементів, використовуючи клинки як другорядний матеріал.

Останній метод має давні традиції. Ним здавна користуються для типологічної характеристики скіфо-сарматської клинкової зброї. В силу універсальності цього методу ним послуговуються майже всі фахівці з даного питання.

Одним із перших класифікаторів скіфських мечів був В. Гінтерс⁶⁷. Його класифікація побудована на аналізі тільки верхів'я та перехрестя, про клинки не сказано майже нічого. Детально проаналізовані також конструкція та орнаментация піхв.

Серед засновників сучасної типології скіфських мечів та кинджалів однією з перших стала А. І. Мелюкова⁶⁸. Нею виділені типи за особливостями верхів'я, групи – за формою перехрестя, частково клинків. Всі типи чітко розмежовані в часі. Так, для першого хронологічного періоду (кінець VII – середина VI ст. до н.е.) характерні мечі та кинджали з метелико- нирко- або серцеподібним перехрестям та брускоподібним верхів'ям. Для другого (VI ст. до н.е.) – з антеноподібним верхів'ям та простим, зооморфним, або метеликоподібним перехрестям. Третій – характеризується поширенням мечів та кинджалів з вузьким псевдотрикутним перехрестям, пазуроподібним чи овальним верхів'ям. Для цього ж періоду характерна зміна форми клинків та поява їх однолезових варіантів.

Цією класифікацією користується абсолютна більшість сучасних дослідників не тільки скіфських пам'яток зброєзнавства, але й споріднених типів зброї пізнішого часу. Так, відомий фахівець з сарматської зброї К. Ф. Смирнов бере типологію Мелюкової за основу, зазначаючи при цьому, що її методичний підхід не позбавлений недоліків, зокрема, він не дозволяє відобразити основне функціональне призначення кожного типу мечів. Проте метод дозволяє точніше порівняти скіфські мечі із сарматськими, виявити їх локальні особливості та прослідкувати еволюцію⁶⁹.

Знахідки мечів IX—X ст., що зустрічаються на території Росії та

України, належать до франкського типу. Така форма, за переконанням більшості дослідників, є загальноєвропейською. Для їх класифікації А.М.Кирпичников використав типологію відомого зброєзнавця Я.Петерсона⁷⁰. Вона застосовна до більшості мечів, знайдених на теренах Європи і одержала загальне визнання в наукових колах.

В основу типології Я.Петерсона покладені руків'я мечів. Кожен типологічний ряд хронологічно чітко обмежений. Всього було виділено 26 типів з підтипами. Руські знахідки було поділено на 13 типів. При цьому частина мечів цілком ідентична загальноєвропейським, частина відрізняється формою, орнаментом руків'я.

Особливість типології полягає в її надзвичайній детальності, пов'язаній, в першу чергу, з великою кількістю обробленого матеріалу. А.М.Кирпичников звертає увагу на те, що деякі типи майже не відрізняються за формою руків'я, а різниця полягає тільки в орнаменті. Інші, навпаки, іноді мають несхожу форму при подібному орнаменті. Вони часто схожі не на окремі типи, а на певні групи всередині одного типу⁷¹.

Дослідник дещо змінює класичну типологію Я.Петерсона у відповідності зі своїм головним завданням – за формою руків'я виявити мечі місцевого походження, власне здійснює не стільки класифікацію, скільки серіацію. Ним виділяється новий тип – місцевих мечів.

Класифікація мечів романського типу (XII – XIII ст.) відрізняється від франкського тим, що особливий акцент тут робиться на особливостях верхів'я та перехрестя. Всього виділяється 6 типів⁷².

Одну з ранніх спроб типологізації шабел здійснив В.Арендт⁷³. Як вірно зазначив М.Я.Мерпет, дослідник фактично не вдається до типологічного аналізу, та сама методика його підходу до матеріалу є формально-типологічною⁷⁴.

За класифікаційну ознаку Арендт обирає форму руків'я. Перехрестя шабел він поділяє на 2 групи: кінці перехрестя ніби опущені вниз; перехрестя пряме, розширене всередині. Верхів'я дослідник поділив на 4 типи: грушеподібне у профіль; у вигляді овальної коробочки; у вигляді усіченого конуса; змішані. Недоліки такого поділу полягають в тому, що немає повної відповідності

при характеристиках форм верхів'я та перехрестя. Майже не приділено уваги клинкам.

Класифікацію шабелі Х—ХІІІ ст. А.М.Кирпичников також здійснив за особливостями верхів'я та перехрестя. Він виділяє 2 типи верхів'я — плоско-циліндричної форми та грушеподібної. Крім цього, виділяється 3 типи перехрестя з 4-ма підгрупами⁷⁵. Дослідник підкреслює, що гарда шаблі — була найрухливішим, типологічно та хронологічно мінливим елементом шаблі.

У сучасній науковій літературі більшість дослідників, виконуючи типологічний аналіз клинкової зброї, беруть за критерій типотворення особливості клинка. Ще М.Я.Мерпет писав про значення шабельного клинка для типології шаблі⁷⁶. А.В.Циркін акцентує увагу на тому, що клинку притаманні стійкі діагностичні ознаки, які відображають не тільки рівень військового виробництва, але й спосіб ведення бойових дій⁷⁷.

Дослідник аналізує значний за обсягом археологічний матеріал з озброєння мордовських племен І тис. н.е. (45 мечів, 14 шабелі), який класифікований за функціонально-типологічними ознаками. Категорії зброї виділені за функціональним призначенням, відділи — за морфологією клинка, типи — за конструктивними особливостями та своєрідністю допоміжних елементів (верхів'я, руків'я)⁷⁸.

Ю.С.Худяков, розглядаючи озброєння єнісейських киргизів, виділяє три категорії за функціональним призначенням — шабля, палаш, меч. Кожну з них він поділяє на групи (за формою та перебігом полоси) в кожному з яких, в свою чергу, включає типи з різним перехрестям⁷⁹.

Дещо відмінну класифікацію застосовує С.А.Плетньова⁸⁰. В основу її типологічного аналізу покладені зміни основних робочих якостей клинка — його кривизни (відділи) та довжини (типи). Допоміжні елементи зовсім не приймають участі в класифікації, граючи роль декора.

Характеризуючи шаблі, Г.А.Федоров-Давидов поділяє їх на відділи за формою клинка (широкі маловикривлені та вузькі, більш викривлені). Ті, в свою чергу, розподіляються ще на типи за формами руків'я (допоміжних елементів)⁸¹.

Класифікації інших дослідників мало чим відрізняються від наведених нами схем, в більшості повторюючи відомі методичні прийоми.

Дещо осторонь стоїть типологічний аналіз, застосований А.В.Євлевським та Т.М.Потьомкіною⁸². Першою його особливістю є те, що він проведений на дуже значному за обсягом археологічному матеріалі (135 екземплярів), який ретельно класифікований. Одночасно враховувались майже всі ознаки, чи пари ознак шабельного клинка, які раніше були використані іншими дослідниками: ширина і кривизна, кривизна і довжина, кривизна, кривизна і вістря, вістря. До типотворюючих критеріїв були віднесені: кривизна, ділянка максимального вигину клинка, співвідношення довжини та ширини клинка (пропорції). Допоміжні ознаки (верхів'я, руків'я, кут його нахилу до клинка, частини піхв) також були піддані типологічному аналізу. Врешті було проведене картографування типотворюючих ознак.

Дослідники ставили завдання: виявити типові ознаки об'єктів, в яких морфологічні характеристики закономірно і тісно пов'язані між собою.

Для виконання подібного обсягу робіт необхідно було залучити відповідну методику яка була б добре пристосована для обробки таких масивів даних і врахування такої великої кількості ознак. В роботі були використані методи математичної статистики, що базувались на основі розробленої Г.А.Федоровим-Давидовим теорії процесу типотворення⁸³.

В результаті всі шаблі об'єднали в 20 видів, 94,8% з яких склали 2 масових слабких типа та 11 нетипових різновидів, решта — відповідно 7 рідкісних нетипових різновидів. Типологічна характеристика додаткових ознак (перехрестя, руків'я тощо) виявила найбільш стійкі сполучення останніх, зв'язки їх з певними різновидами шабелі та наявності чи відсутності певних елементів шаблі в сполученні з якоюсь з типотворюючих ознак. Це, зокрема, може свідчити про приналежність їх до різних збройових центрів, або традицій.

Надзвичайно цікаві та важливі результати дав хронологічний аналіз. Так, він математично підтвердив припущення, що низька

ступінь викривлення клинка (на відміну від високої), не може слугувати хронологічним показником, теж з перехрестям та верхів'ям. Найбільшу кількість різновидів шабель (від 12 до 19) дав період XII—XIII ст.

Робота практично підтвердила, що саме залучення обгрунтованої, логічно вибудованої, розробленої теорії в сполученні з коректним використанням математичних статистичних методів, застосованих на відповідному за обсягом матеріалі, дозволяють виявити закономірності, які неможливо одержати ніяким іншим способом.

Проаналізувавши шляхи розвитку зброєзнавчої термінології в археологічній науковій літературі та сучасний стан понятійного апарату науки, можна зробити певні висновки. На сьогодні ситуація з термінологічною плутаниною та розбіжностями в трактуванні понять в науковій літературі дещо не відповідає фактичному стану справ. Вже розроблена і фактично систематизована, відкрита для подальшого розвитку, елементна база основних понять зброєзнавства. Існують дослідження, які дають змогу розробити універсальні комплексні визначення категорій клинкової зброї. Вони дають можливість враховувати елементну базу, морфологічні, механіко-кінематичні властивості об'єкту дослідження.

У загальних рисах сформувалась і знайшла на основі опрацювання значного масиву археологічних знахідок обгрунтована теорія еволюційного розвитку шаблі.

На жаль досі ще відсутня серйозна, фундаментальна, систематизована праця, яка б змогла стати цементуючим фундаментом зброєзнавства як науки, ввівши, нарешті, до наукового обігу стабільну, універсальну, прийнятну для всіх видів зброї систему термінології. Для того, щоб наукове дослідження мало перелічені ознаки, воно повинно не тільки об'єднати вже накопичений позитивний досвід, а запропонувати гнучкий методичний підхід. Зокрема можливо створити кілька «блоків» термінів для кожного хронологічного періоду, або, що теж не виключено, розглянути поетапно, за хронологією, типи і види зброї, характерні для кожної з епох еволюційного поступу.

У галузі типології вже відбулись значні зрушення. Відбулось і

якісне збільшення обсягу накопиченого матеріалу, який дозволяє повноцінно використовувати ретельно розроблену теорію типотворення із залученням методів математичної статистики. Це, безперечно, виведе зброєзнавчі дослідження на якісно новий рівень вже в найближчі часи.

- 1 Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С. 245.
- 2 Там само.
- 3 Толковый словарь живого Великорусского языка Владимира Даля. 3-е изд. СПб.; М., 1905.
- 4 Винклер П., фон. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века. / 2-ге вид. М., 1992. — С. 42—43.
- 5 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Л., 1956. — Вып. 1. — С. 18. Посилання 1.
- 6 Худяков Ю. С. Основные понятия оружиеведения (по материалам вооружения енисейских кыргызов VI—XII вв. н. э.) // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. — Новосибирск, 1979. — С. 185—187.
- 7 Брей У., Трамп Д. Вказ. праця. — С. 110.
- 8 СВЭ. М., 1977. — Т. 4. — С. 175.
- 9 Симоненко А. В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 130—135.
- 10 Циркин А. В. Материальная культура и быт народов Поволжья в I тыс. нашей эры. — Красноярск, 1987. — С. 161.
- 11 Симоненко А. В. Вказ. праця. — С. 129—130.
- 12 Там само.
- 13 БСЭ. 3-е издание. М., 1969. — Т. 1. — С. 331.
- 14 Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — М., 1994. — С. 13.
- 15 Симоненко А. В. Вказ. праця. — С. 143.
- 16 Циркин А. В. Вказ. праця. — С. 161.
- 17 Мерпет Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. // Советская археология. — М., 1955. — Вып.

- №23. – С. 150; Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 22; Циркин А. В. Вказ. праця. – С. 159. Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков. // Свод археологических источников. Вып. EI-19. С. 17, та інш.
- 18 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 150.
- 19 СВЭ. М., 1978. – Т. 5. – С. 274.
- 20 Худяков Ю. С. Вказ. праця. – С. 185.
- 21 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов VI–XII вв. – Новосибирск, 1980. – С. 27.
- 22 Деревянко Е. И. Очерки военного дела племен Приамурья. – Новосибирск, 1987. – С. 32.
- 23 Там само. – С. 37.
- 24 Там само. – С. 155.
- 25 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 160.
- 26 Плотников Ю. А. Рубящее оружие прииртышских кимаков. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981. – С. 162–163.
- 27 Соловьев А. И. Военное дело коренного населения Западной Сибири. Эпоха средневековья. – Новосибирск, 1987. – С. 65.
- 28 Овчинникова Б. В. К вопросу о вооружении кочевников средневековой Тувы. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981. – С. 138.
- 29 Ожередов Ю. И. Старицинские находки. // Военное дело древнего населения Северной Азии. – Новосибирск, 1987. – С. 115–116.
- 30 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 33.
- 31 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 160.
- 32 Овчинникова Б. В. Вказ. праця. – С. 138.
- 33 Там само.
- 34 Плотников Ю. А. Вказ. праця. – С. 164.
- 35 Соловьев А. И. Военное дело коренного населения Западной Сибири... – 1987. – С. 65.
- 36 Худяков Ю. С. Вооружение кочевников приалтайских степей IX–X вв. // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981. – С. 117–118.
- 37 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 39.
- 38 Овчинникова Б. В. Вказ. праця. – С. 138.

- 39 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 34.
- 40 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 160.
- 41 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 39–40.
- 42 Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинкового оружия / Проблемы реконструкции в археологии (Новосибирск): 1985. – С. 153.
- 43 СВЭ. М., 1978. – Т. 6. – С. 194.
- 44 Евглевский А. В., Потемкина Тат. М. Восточноевропейские позднекочевнические сабли. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2000. – Т.1. – С. 118.
- 45 Там само.
- 46 Циркин А. В. Вказ. праця. – С. 163; Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця. – С. 24.
- 47 Симоненко А. В. Вказ. праця. – С.130; Овчинникова Б. В. Вказ. праця. – С. 138.
- 48 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 27; Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1961. – Вып. 101. – С. 26; Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 153.
- 49 Брей У., Трамп Д. Вказ. праця. – С. 156.
- 50 Мелюкова А. И. Вказ. праця. – С. 81.
- 51 СВЭ. М., 1979. – Т. 7. – С. 212.
- 52 Брей У., Трамп Д. Вказ. праця. – С. 156.
- 53 Циркин А. В. Вказ. праця. – С. 65.
- 54 Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // Советская археология. – 1950. – Т. 13. – С. 81–82.
- 55 Монгайт А. Л. Старая Рязань. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1949. – Вып. 55 – С. 81.
- 56 Худяков Ю. С. Основные понятия оружиеведения... // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск, 1979. – С. 185.
- 57 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – 1980. – С. 39–40.
- 58 Там само.
- 59 Плотников Ю. А. Вказ. праця. – С. 164.

- 60 СВЭ. М., 1979. – Т. 7. – С. 212.
- 61 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 160.
- 62 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – Л., 1956. – Вып. 1. – С. 62.
- 63 Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – С. 224–225.
- 64 Горячкин В. П. Теория ударных орудий. // Вестник металлопромышленности. – М., 1925. – № 3–4; Желиговский В. А. Ручные ударные орудия и работа ими. // Там само.
- 65 Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинкового... // Проблемы реконструкции в археологии. – Новосибирск, 1985. – С. 153.
- 66 Евглевский А. В., Потемкина Тат. М. Вказ. праця. – С. 118.
- 67 W. Ginters. Das Schwert der Scythen und Sarmaten In Sudrüssland. – Berlin: 1928.
- 68 Мелюкова А. И. Вказ. праця.
- 69 Смирнов К. Ф. Вказ. праця. – С. 9.
- 70 J. Petersen. De norske vikingsverd. Videnskapsselskapets Skrifter, II, Hist.-filos. Klasse, №1. – Kristiania, 1919.
- 71 Кирпичников А. Н. Вказ. праця. – С. 19.
- 72 Кирпичников А. Н. Вказ. праця. – С. 52–55.
- 73 W. Arendt. Türkische Säbel aus den VIII–IX Jahrhunderten. Archaeologia Hungarica, XVI. – Budapest: 1934.
- 74 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 149.
- 75 Кирпичников А. Н. Вказ. праця. – С. 68–72.
- 76 Мерпет Н. Я. Вказ. праця. – С. 150.
- 77 Циркин А. В. Вказ. праця. – С. 158.
- 78 Там само.
- 79 Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов... – С. 29.
- 80 Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков. М., 1973.
- 81 Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця. – С. 22.
- 82 Евглевский А. В., Потемкина Тат. М. Вказ. праця.
- 83 Федоров-Давыдов Г. А. Археологическая типология и процесс типобразования // Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях. – М., 1981; Його ж. Статистические методы в археологии. – М., 1987.

ОДНОСТРОЇ РОСІЙСЬКОЇ ТА ШВЕДСЬКОЇ ПІХОТИ У ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ (1700-1721рр.)

І. Російська піхота.

Повернувшись влітку 1698 р. з закордонної подорожі з «Великим посольством», Петро I приступив до зміни військової форми своєї армії, щоб наблизити її зовнішній вигляд до європейських стандартів. Тоді ж було наказано на Генеральному дворі у Преображенському приготуватися до порівняння зразків «угорських» та «французьких» каптанів¹. Перевагу надали угорським одностроям. Вони стали форменим одягом російських солдатів. Одночасно Петро I вирішив переодягнути й цивільних – міське населення країни, видавши 4 січня 1700 р. наказ, що передбачав всім чоловікам, не враховуючи духовенство та селян, «на Москве и в городах... носить платье венгерское»².

Сучасник Петра I – московський дьяк Желябузький згадував про наказ від 26 серпня 1700 р. про «платье французское и венгерское», який ілюстрували «Чучелы, сиречь образцы платью»³, що були поставлені біля столичних брам. У грудні 1701 р. з'явилася наступна постанова, яка забороняла носити «платье Немецкое, Саксонское и Французское»⁴. У цьому акті «венгерское платье» вже не згадувалося, що означало поступову відмову від його використання як у армії, так і цивільним населенням.

Рік потому, після взяття Нотербурга, Петро I вирішив європейзувати зовнішній вигляд своїх відбірних військ. З діючої армії до столиці було надіслано розпорядження: приготувати комплекти нового обмундирування для лейб-гвардії Преображенського та Семеновського полків⁵. 4 грудня 1702 р. вулицями Москви урочисто крокували «Его Величество Преображенский полк, числом 400 человек, одетых в немецкие кафтаны из зеленого сукна, с красными отворотами и в шляпах, обшитых серебряным белым галуном... За тем следовал отряд Семеновского полка, таже гвардии Его Величества, одетых в голубые кафтаны с красными отворота-